

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.161.3

ЭТЫМОЛАГА-АНАМАСІЯЛАГІЧНАЯ ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ ЭТНОНІМА «КРЫВІЧЫ» І ІДЭЯ ЯГО АДРАДЖЭННЯ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Праводзіцца этымолага-анамасіялагічны аналіз старажытнай назвы крывічы, якая магла выконваць функцыю этноніма і тапоніма з рэалізацыяй адпаведных этнічнага і тэрытарыяльна-геаграфічнага значэнняў. Указваецца географічная лакалізацыя назвы, даецца этымалагічная інтэрпрэтацыя з пералікам існуючых версій яе паходжання. Адна з версій, паводле якой этнонім крывічы ўзыходзіць да паняцця «кроўныя, сваякі», прывяла да ўспрымання гэтага этноніма як выразальніка нацыянальнай прыроды беларусаў і супрацьпастаўлення этноніму беларусы. Акцэнтуюцца ўвага на імкненні творчай беларускай інтэлігенцыі ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя адраджэньцтва крывічы, што звязана было з нацыянальна-адраджэньцкім рухам і перакананнем, што будучыню перад сабой мае толькі той народ, які мае выражаныя індывідуальныя рысы ў мове.

Уводзіны. Гістарычныя назвы беларусаў, як вядома, закранаюць тэрытарыяльны, вытворча-прафесійны і канфесіянальны аспекты. Адно этнонімы ахоплівалі значную частку беларускіх зямель і паступова набывалі характар агульных назваў беларусаў (*крывічы, літва, русіны, беларусы*), другія мелі тэрыторыю абмежаваную і не выходзілі за межы вузкалакальных (*гудакі, будакі*). Артыкул прысвечаны этымалага-анамасіялагічнаму аналізу старажытнага наймення *крывічы*, асаблівасцю якога з'яўляецца функцыянаванне ў якасці этнатапоніма з рэалізацыяй тэрытарыяльна-геаграфічнага і этнічнага значэнняў.

Асноўная частка. Этнонім *крывічы* – спрадвечная назва беларусаў. Так называлі ўсходнеславянскае племя, якое займала тэрыторыю ў басейне верхняга Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі, на поўдзень Чудскага возера, і разам з радзімічамі і дрыгавічамі склала аснову старажытнай беларускай народнасці. Мірны каланізацыйны рух крывічоў з поўдня да вярхоўяў Дзвіны, Дняпра і Волгі адбыўся яшчэ да IX стагоддзя. Даўнейшыя межы гэтага племені, у агульным, акрамя часткова поўначы, супадалі з цяперашняй этнаграфічнай лініяй беларусаў [4, с. 96]. Пацвярджаюць гэта і наменклатурныя даныя: паселішчы з назвай «Крывічы» распаўсюджаны далёка на поўдзень і вядомы былі Лідскаму, Навагрудскаму, Слонімскаму, Рэчыцкаму і іншым паветам. Свой погляд на лакалізацыю назваў гэтага тыпу выказаў Ян Станкевіч, ён адзначыў, што там, дзе сустракаюцца назвы «крывічы» і вытворныя ад яе, былі асобныя адзіночныя крывіцкія сялібы, а цэлае мясцовае насельніцтва належала да іншага племені, бо, згодна з яго разважаннямі, калі б крывічы засялялі цэлую вобласць ці павет, такая назва вёскі не магла б выконваць адрознівальную функцыю. І аргументаваў гэта тым, што на тэрыторыі, дзе дакладна вядома пражывалі крывічы (Смаленскі, Парэцкі, Невельскі і інш. паветы), адсутнічаюць географічныя назвы з каранем *кryw-* [10, с. 65]. Заўважым, што назва племені **Krivit'i* выходзіць за межы беларускай тэрыторыі і адзначаецца, напрыклад, у гістарычнай вобласці – Карынтыі; М. Грэнберг такую лакалізацыю адносіць да адлюстраванняў гетэрагеннасці славянскіх міграцый, якія адбываліся хвалепадобна і перакрываюцца [3, с. 199]. Не зусім зразумела паходжанне тапоніма *Kryvitsani*, які адзначаецца Ф. Міклошычам на тэрыторыі Грэцыі (Пелапанэс). М. Фасмер «адмаўляецца бачыць тут рускую племянную назву *кривичи*. Ён прапанаваў бы гаварыць на гэтай тэрыторыі аб сербскім і харвацкім **Кривићи* або балгарскім **Кривици*, хаця разумее, што такіх форм няма» [11, с. 66]. Цікава, аднак, што формай, практычна тоеснай пелапанэскаму *Kryvitsani*, Канстанцін Багранародны ў X стагоддзі абазначае менавіта агульнаўсходнеславянскіх крывічоў. Гэтым словам «агульнаўсходнеславянскі» этнанімічны ўклад на Балканах не абмяжоўваецца, тут адзначаюцца і этнонім *Δραγουβίται* (*драговичы*), суадносны з усходнеславянскім *Дрoуγoυβίται* (Канстанцін Багранародны), а таксама *Σμολέανοι* (*смолены / смоляне*), адкуль *Смолен*, горад у паўднёва-заходняй Балгарыі. Гэтыя анамастычныя даныя не ўкладваюцца ў звыклую схему і, на думку А. Трубачова, сігналізуюць аб іншых этналінгвістычных стасунках старажытнасці. Ён абгрунтоўвае версію аб другой кансалідацыі заходнеславянскай, усходнеславянскай і паўднёваславянскай моўных груп з кампанентаў самага рознага моўнага паходжання: першапачатковая Славія (г. зн. праславянская мова) – не «моўны маналіт», а «складаная супнасьць ізаглас» [11, с. 66].

Гаворачы пра ўсходнеславянскіх крывічоў, адзначым, што сярод іншых усходнеславянскіх плямёнаў яны аказаліся, па азначэнні Яна Станкевіча, «найвялікшымі» і «найдужэйшымі», іх назва была пакладзена ў аснову многіх айконімаў і паступова набыла агульны характар, што праявілася ў пашырэнні яе семантычнага дыяпазону і выкарыстанні ў адносінах да ўсяго этнічнага насельніцтва Беларусі. Дастаткова адзначыць, што *крывічамі* называлі беларусаў у XVIII і пачатку XX стагоддзя большасць беларускіх і польскіх пісьменнікаў. Па перапісе 1860 года вызначылі сябе менавіта «крывічамі» 26 106 чалавек.

Этнонім *кривичане* (*креввичане*) «прадстаўнікі ўсходнеславянскага племяннага аб'яднання крывічоў» фіксуецца ў помніках старабеларускай пісьменнасці, у прыватнасці ў «Хроніцы» М. Стрыйкоўскага: *креввичане... над прип'ятю, и над двиною, другие над десною и силою реками северскими. Другие где днѣпръ и волга рѣки починаются, кривичане были названи, которых было головное мѣсто смоленскъ* [2, с. 134].

Адносна паходжання тэрміна *крывічы* існуе некалькі гіпатэтычных меркаванняў. І. Насовіч адзначаў у свой час, што беларускія плямёны і іх карэнныя патомкі «завуцца іменем «Крывічы», па-польску *Krywicz* і па-нямецку *Krewings*, значыцца людзі аднае крыві, радня, свае плямёны. Слова «Крывічы» паходзіць ад слова: *кроў-крыві*, бо ад гэтага ж слова паходзяць словы: *кывавец* (*кывавік, сердалік*), *кывавіць*, *кывяніць* і інш.» [7, с. 47]. Такого ж меркавання прытрымліваўся гісторык В. Ластоўскі: крывічы – родныя па крыві, сваякі [6, с. 384]. Аднак гэта гіпотэза, на думку Я. Карскага, не дае ўсведамлення сэнсу назвы і характару народнасці. Ён прапаноўвае версію, з пэўнай доляй імавернасці, ад літоўскага *kirba* «багна, твань», якое прыводзіцца ў «Гісторыі Расіі са старажытных часоў» С. Салаўёвым. Крывічы ў гэтым выпадку абазначаюць тое, што і *дрыгавічы*; назва апошніх утворана ад кораня *дръ-*, які пакладзены ў аснову вербаіда *дрыжаць* (руск. *дрожать*) і агентыўных утварэнняў *дрегва, дрыгва*. Выходзіць, што анамасіялагічна назва *крывічы*, як і назва другога племяннага саюзу – *дрыгавічы*, тлумачыцца рассяленнем старажытных плямёнаў у надзвычай балоцістай мясцовасці, у якой пераважалі багна, дрыгва.

З улікам таго, што полацкія крывічы былі суседзямі літоўцаў, Я. Карскі дапускае думку, што назва *крывічы* магла першапачаткова ўзнікнуць у літоўцаў (ад літ. *kirba* «багна, твань»), потым была асэнсавана славянамі прымяняльна да *кроў – крыві*, а затым ад славянаў гэту назву зноў запазычалі літоўцы ў некалькі змененым выглядзе [4, с. 66]. Літоўцы і латышы, якія межавалі з крывічамі па Бярэзіне, Віліі і Заходняй Дзвіне распаўсюдзілі назву *kreevs* на ўсіх рускіх: лат. *krīvs* «руская», *krīvsliete, Krīvijā* «Расія», *krīvisks* «рускі», літ. *krīšvai*. Для абазначэння беларуса ў латышскай мове выкарыстоўваюцца кампазіты: *baltakrīvs* «беларус», *baltakrīvite* «беларуска», *Baltakrīvijas-, baltakrīvu-* «беларускі» [9, с. 31]. Як адзначае Ф. Філін, корань **kreiv-* з'яўляецца агульным для славянскіх і балтыйскіх моў, а літоўскае **krīšvai-* «рускія» (< крывічы), латышкае **krīvs-* «рускі» справядліва лічацца славянскімі запазычаннямі ў балтыйскіх мовах [12, с. 47].

Існуюць і іншыя тэорыі паходжання слова, якія ўзводзяць назву *крывічы* да імя легендарнага родапачынальніка *Крыва* (*Кривъ*) або да язычніцкага літоўскага перасвяшчэнніка *Крыва – Крывейтэ* (калі такі быў), або да ўзгоркавай мясцовасці (крывізіны), дзе яны жылі. Гэтыя версіі маюць малае значэнне, таксама як і наіўная народная этымалогія, якая звязвае ўзнікненне назвы са словам *крывіч* «крывадушны, няшчыры чалавек». Цікава, што сучаснаму дыялектнаму *крывіч* «кроўны сваяк», якое, відавочна, роднаснае старому этноніму *крывіч*, уласцівы другарадныя значэнні галоўным чынам адмоўнага характару, звязаныя з прыметнікам *крывы*.

Адзначым гістарычны факт, у XIX стагоддзі прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі – вучонымі і пісьменнікамі – была зроблена спроба адрадзіць назву *крывічы* ў якасці нацыянальнай. Аднак гэта спроба не мела поспеху: «русифікацыйны націск быў такі вялікі, што гэта імкненне было прызабытае і ў XX стагоддзі давялося яго ўзнавіць» [10, с. 63]. Праявіў такое імкненне, у прыватнасці В. Ластоўскі, які ў 20-х гадах XX стагоддзя ў Каунасе аднавіў гэту назву, скарыстаўшы яе для штомесячнага часопіса літаратурнага, культурнага і грамадскага жыцця беларусаў – «Крывіч», рэдактарам якога ён быў. У дзесятым нумары гэтага часопіса за 1925 год быў змешчаны яго артыкул, дзе ён сцвярджаў тэзіс, не адпавядаючы гістарычнай рэальнасці, што быццам спачатку ўсе беларускія плямёны зваліся *крывічамі* і толькі пазней мясцовыя яго часткі атрымалі назву «дрыгавічоў, радзімічаў, северанаў» [5]. Выступаючы ў абарону назвы «крывічы» ён падкрэсліваў яе самаістасць, якая магла б павесці беларусаў да акрэслення сваёй нацыянальнай істоты, без наменклатурнай залежнасці ад «общерусскости». Імкненне паставіць на годную вышыню назву «крывічы» было звязана з нацыянальна-адраджэнцкім рухам і перакананнем, што будучыню перад сабой мае толькі той народ, які мае выражаныя індывідуальныя рысы, а не рысы, якія з'яўляюцца адбіццём чужой індывідуальнасці ў мове, у гісторыі, у творчасці і нацыянальным імені. В. Ластоўскі лічыў, што «як «беларусы» мы – толькі адбіццё агульнарускай індывідуальнасці, ...але як «крывічы» – мы асобны індывідуум, асобнае славянскае племя з багатай мінуўшчынай, сваёй асобнай

мовай, тэрыторыяй і духоўнай творчасцю» [6, с. 384]. У пісьме да В. Андэрсана ён зазначыў: «У цяперашні час мы стараемся вызваліцца ад недарэчнага тэрміна *беларусы*, які аднак глыбока ўкараніўся ў масах, імкнемся замяніць яго тэрмінам *крывічы* па прыкладу ўкраінцаў, якія эвалюцыяніравалі з *маларосаў*» [6, с. 436]. Недарэчнасць тэрміна *беларусы* Ластоўскі памылкова бачыў у тым, што быццам антрапалагічна і этналагічна беларусы больш блізкія народу Прыбалтыкі, чым рускаму народу, з якім іх збліжае толькі мова.

Назву *крывічанин* і аднакаранёвыя ёй адлюстроўваюць слоўнікі 20-х гадоў XX стагоддзя, яны ўключаны, напрыклад, у перакладны слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча: *крывічанин* – беларус, *крывічанка*; *Крывія* – Беларусь [1, с. 152]. Слоўнік В. Ластоўскага, выдадзены ў Каунасе ў 1924 годзе, адлюстроўваў у загаловку найменне *крыўскі* як асноўнае: «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік», чаго нельга было сказаць пра незамежныя беларускія выданні XIX стагоддзя, якія падпадалі пад расійскую цэнзурную карэктуру. Так, у часопісе «Веда» за 1952 год у артыкуле «Беларускі слоўнік І. Насовіча і расійская акадэмія навук» прыведзены сведчанні самога І. Насовіча, што ён свой слоўнік назваў «крывіцкім», але расійская акадэмія змяніла гэту назву на «беларускі» [10, с. 63]. На рэдактарскую праўку назвы слоўніка і ўвогуле на пазіцыю царскага самадзяржаўя, якая расцэньвала беларускую мову як сузалежную ад польскай – яе дыялект, І. Насовіч адрэагаваў вершам-эпіграмай, напісаным у форме дыялога паміж «Аўтарам» і «Слоўнікам». У гэтым вершы згадваецца «крывіцкі нос», канечне, не як атрыбут аблічча беларуса, тэрмін «крывіцкі» выступае тут як сімвал нацыянальнай адметнасці і аўтаномнасці крывіцкай мовы: «[Авторь]: *Не ужь-то ты в руках хирурга Оставил свой Кривичский нос?.. Кривичский нос был нос гиганта, Породы всех славян черта...*» [Словарь]: *Мой нос сорвалъ къ какой-то цели И спряталъ у своей портфели Членъ Академіи Зоил... На нос кривичский не похожий Красивый носикъ приклеилъ*» [8, с. 83]. Аўтарскае супрацьстаянне пазіцыі царскага самадзяржаўя выяўляецца ў радках верша: «*Вліянье польское ничтожно Тебе приписано здесь ложно, Везде характер видень твой*» [8, с. 83].

Высновы. Тэрміну *крывічы* не суджана было замацавацца ў якасці нарматыўнага, і зараз ён успрымаецца як архаізм са значэннем ‘беларусы’ і як гістарызм са значэннем ‘племянное аб’яднанне’. Можна меркаваць, што ад этноніма *крывічы* паходзяць назвы сучасных вёсак у Зэльвенскім, Іўеўскім, Салігорскім, Глыбоцкім, Пінскім і іншых раёнах.

ЛІТАРАТУРА

1. Байкоў, М.Л. Беларуска-расійскі слоўнік / М.Л. Байкоў, С.М. Некрашэвіч. – Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. – 360 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А.М. Булыка [і інш.]; рэд. А.М. Булыка – Мінск: Беларус. навука (Навука і тэхніка), 1982 – 2006. – Т. XXVI. – 300 с.
3. Greenberg, M.L. Historical phonology of the Slovene language / M.L. Greenberg; Universitätsverlag Carl Winter. – Heidelberg, 2000. – 199 p.
4. Карскі, Я.Ф. Беларусы: у 3-х т. / Я.Ф. Карскі. – Мінск: Беларус. энц., 2006. – Т. I. – 600 с.
5. Крывіч: месячнік літаратуры, культуры і грамадскага жыцця / пад рэд. В. Ластоўскага. – Коўна, 1925. – № 10. – снежань – ліпень. – 180 с.
6. Ластоўскі, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі; уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск: Міжнар. фонд «Беларус. кнігазбор», 1997. – 330 с.
7. Насовіч, І. Слоўнік беларускай мовы / І. Насовіч. – Мінск: Беларус. сав. энцыкл., 1983. – 792 с. – (Факсім. выд.).
8. Прыгодзіч, М. Аўтограф І. Насовіча / М. Прыгодзіч, А. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2006. – № 12. – С. 83.
9. Русско-латышский словарь / состав. А. Гутманис. – Рига: Изд-во «Лиесма», 1974. – 301 с.
10. Станкевіч, Ян. Выбраныя творы: у 2-х т. / Ян Станкевіч. – Мінск: Энцыкл., 2002. – Т. I. – 586 с.
11. Трубацёв, О.И. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян / О.И. Трубацёв // Вопросы языкознания. – М., 1974. – № 6 – С. 60 – 66.
12. Филин, Ф. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков / Ф. Филин // Вопросы языкознания. – 1980. – № 4. – С. 47.

Паступіў 21.11.2008